

Поетична опозиція «своє-чуже» у поемі Тараса Шевченка «Катерина»

Анатолій Градовський,

доктор педагогічних наук, професор

Максим Галушко,

аспірант

Черкаського національного університету

імені Богдана Хмельницького

У статті робиться спроба нового прочитання поеми Т. Шевченка «Катерина» через призму поетичної опозиції «своє-чуже». Пропонується аналіз образів Катерини й Івана та їх проєкція на націєтворчі стимули, розроблені Кобзарем у своїй творчості. Знайшли висвітлення окремі прийоми роботи з поемою «Катерина» та однойменною картиною Шевченка.

Ключові слова: байронічна поема, Шевченко, Катерина, Україна, покритка, образ, художній текст, світова скорбота.

Постановка проблеми зумовлена необхідністю виявити ознаки поетичної опозиції «своє-чуже» у поемі Т. Шевченка «Катерина».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні підвалини аналізу творчого доробку Т. Шевченка в цілому було закладено науковцями С. Єфремовим, С. Смаль-Стоцьким, Д. Чижевським та ін. Глибокий інтерес до поеми Т. Шевченка «Катерина» простежується у працях А. Градовського, О. Ніколенко. Риси «байронічної» поеми вивчали Д. Наливайко, С. Павличко та ін.

Мета роботи – виявити та проаналізувати особливості втілення поетичної опозиції «своє-чуже» у поемі Т. Шевченка «Катерина».

Актуальність статті. Вивчення поетичної опозиції «своє-чуже» у поемі Т. Шевченка «Катерина» дає змогу по-новому визначити взаємозв'язки у розкритті образів Катерини та Івана, української та московської дійсності часів Шевченка тощо.

Виклад основного матеріалу. Творчість Т. Шевченка – особливе явище у світовій літературі. Його літературна спадщина насичена романтичними впливами, деякою мірою наслідує відомі літературні зразки. Поет вливає у свою поезію нові враження із власного життя, розробляє оригінальну художню систему світобачення.

Тематика поезій, розроблених митцем, – різноманітна, але водночас чітко сформована навколо націєтворчих передбачень, стимулів, спонукань і настанов.

Наскрізно у поезії Кобзаря стає опозиція «своє-чуже».

Політична та соціальна залежність українського народу від Московської держави за часів Т. Шевченка набула національної, культурної і мовної трагедії. З огляду на це пріоритетною у поетичному пошуку Кобзаря є тема боротьби проти соціального і національного рабства.

Дослідник С. Смаль-Стоцький зазначає, що «він (Шевченко – А.Г.) відкидає всяке спільне «отечество», знає тільки неньку Україну, яку так щиро любить, що за неї готов і душу свою віддати. Він визнає тільки повну державно-політичну самостійність України» [3, с. 29].

Серед літературної спадщини українського генія особливим зразком втілення поетичної опозиції «своє-чуже», на наш погляд, є поема Т. Шевченка «Катерина».

У Шевченківському словнику зазначено: «Катерина» – реалістична соціально-побутова поема з

елементами романтичної поетики про долю простої селянської дівчини, яку збездичив і покинув офіцер-дворянин... Катерина – перший твір, у якому поет звернувся до теми жінки-покритки і ширше – жінки-матері» [5, с. 284].

У цьому літературному творі поет розпочинає свої художні пошуки й осмислення образу жінки-покритки, яка символізує зганыблену, скорботну Тарасову Батьківщину. Ця тема звучить і в дальшій його поетичній творчості, зокрема в поемах «Слепая», «Наймичка», «Відьма», «Марина» тощо. У «Катерині» автор не лише зображує події, а й дає місце широкому вислову своїх почувань та думок [4, с. 411].

Велична постать Катерини – наскрізь романтична. Вона втілює образ стоїчної української жінки і матері, люблячої і ніжної. Її особиста трагедія у процесі розгортання сюжету набуває національного масштабу.

Образ Катерини вибудовується завдяки окремим, майстерно накладеним штрихам. Розгортаючи сюжет поеми, Шевченко бере за основу два принципи: життєствердність і возвеличення почуттів людини, адже вони є найвищою цінністю. Здається, що всі українці вважають їх «своїми» і свято дотримуються. Лише Катерина здатна відмести інші, дрібніші чесноти, тому, на нашу думку, автор виправдовує її антиморальні вчинки.

У юності її романтична душа не послухалася материнської настанови і громадської думки:

*Кличе мати вечеряти,
А донька не чує;
Де жартує з москаликом,
Там і заночує.
Не дві ночі карі очі
Любо цілувала,
Поки слава на все село
Недобрая стала* [6, с. 93].

Втім, вона стійко витримує статус покритки («Незчулася, та й байдуже, Що коса покрита...»), хворобливий стан («Занудило коло серця, Заколело в боку. Нездужає Катерина, Ледве-ледве дише...»), погolos у селі («А жіночки лихо дзвонять, Матері глузують. Що москалі вертаються Та в неї ночують»), самотність («Якби милий чорнобривий, умів би спинити... Так далеко чорнобривий, не чує не бачить, Як вороги сміються їй, Як Катруся плаче»).

Здається, що все здатна витримати молода Катерина, але це не так. За короткий час вона зрозумі-

ла, що порушила традиційний спосіб життя, який століттями формувався у селі. Жінка почуває себе виродженою, розпусною, зганыбленою.

Однак, обминаючи осудливу характеристику грішниці, Шевченко надає Катерині переконливо типового для української селянки вигляду:

*На голові хустиночка,
На руках дитина.
Вийшла з села – серце мліє;
Назад подивилась,
Покивала головою
Та й заголосила.
Як тополя, стала в полі
При битій дорозі [6, с. 98].*

Читач також дізнається, що вона працююча дівчина:

*Возьме відра, опівночі
Піде за водою... [6, с. 93].*

Пройшов деякий час, і Катерина зазнала осуду й нерозуміння від односельчан і найближчих їй людей – батьків. Батьки в найважливіший для цієї жінки момент вигнали її з дому. Вони відреклися від своєї доньки й онука. У цих перипетіях вистраждано гріх Катерини і прощення на небі. Її сльози чисті, як роса:

*Як роса та до схід сонця,
Покапали сльози [6, с. 98].*

Пережити невтішне горе (розлуку з рідним домом, батьками) їй допомагає дитина:

*Тільки сина пригортає,
Цілує та плаче.
А воно, як янгелятко,
Нічого не знає,
Маленькими ручицями
Пазухи шукає... [6, с. 98].*

У цьому епізоді поеми Катерина наділена ще декількома характеристиками для українок ознаками: вона струнка як тополя, чутлива до образ, слухняна і покірлива перед батьками, зворушливо ніжна і любляча мати.

Шевченко, показуючи декілька епізодів життя Катерини, освячує цей особливий жіночий образ в українській свідомості завдяки високим цінностям. Він розкриває не лише глибину гріха, який необачливо впустила у своє серце жінка, а й широту свого гуманістичного заклик:

*Отаке-то на сім світі
Роблять людям люде!
Того в'яжуть, того ріжуть,
Той сам себе губить...
А за віщо? Святий знає.
Світ, бачся, широкий,
Та нема де прихилитись
В світі одиноким [6, с. 99].*

Велике серце Катерини, що покохало чужинця, здатне показати неймовірну палітру відчуттів – від сором'язливої та ніжної пісні, коли вона чекає милого в саду, до бунтарського самоспалення у вирі найсуперечливіших почуттів, домінантою серед яких є реалізація себе у простому людському щасті і коханні.

Моральна чистота та почуття любові головної героїні виплавляє в її душі чисте золото цінностей і переконань, коли вона зустрічає Івана у Московщині:

*... коли гляне –
Попереду старший іде.
«Любий мій Іване!
Серце моє кохане!
Де ти так барився? [6, с. 106].*

На нашу думку, це не просто примовка, з якою зустрічає жінка свого коханого у простій життєвій ситуації.

Масштаб пережитого сорому, суму і страждання та водночас здійснення найзаповітнішої мрії, побачити свого милого, дозволяє їй запалати у самореалізації на всіх рівнях людського буття: від констатації факту здійснення найпотаємнішого бажання до самоствердження себе як жінки, матері, власних моральних принципів, перемоги над невблаганним фатумом, що віддаляв її від цього моменту усе життя (українська традиція, «слава недобрая», батьківська заборона, похід москаля на південь, нестатки у житті матері-одиначки, приниження серед «своїх» і «чужих»).

У цьому епізоді Шевченко надає образу Катерини біблійного розмаху. Душа жінки змінюється на очах: вона палає від почуття щастя і самоствердження як старозавітна Неопалима купина, що горіла і не згорала, коли вміщувала в собі посланця Бога. Головна героїня відмітає всі неймовірні життєві страждання і нестатки, що супроводжують її, пробає заповіданий чоловіком сором і самотність. Усе це, у порівнянні з чистим і щирим коханням головної героїні, настільки мізерне, але Іван не може терпіти її присутності:

*А він подивився,
Та шпорами коня в боки... [6, с. 106].*

Жінка намагається затримати його коня і раз-по-раз пестливо звертається до свого коханого: «мій голубе», «серце», «мій батечку», «мій братику». Однак його серце залишилося байдужим і холодним. Ватажок москалів вимагає прогнати «безумную». Нічого не поворухнулося в душі від її палких слів:

*Кого? Мене взяти?
За що ж, скажи, мій голубе?
Кому хоч оддати
Свою Катрю, що до тебе
В садочок ходила,
Свою Катрю, що для тебе
Сина породила?
Мій батечку, мій братику!
Хоч ти не цурайся!
Наймичкою тобі стану...
З другою кохайся... [6, с. 106–107].*

У цьому монолозі раптом відбувається зміна – Катерина, що бачить розгубленість і страх Івана, зрікається власного щастя і кохання.

Видається слухним обговорити зі студентами такі запитання:

— Чи, на вашу думку, прощає Бог такі гріхи?
— Чи може Катерина простити собі зречення свого почуття, щастя, долі?

Напевне, це вже той гріх, який не отримав прощення від Бога і самої героїні. Він став фактом зречення Катериною свого кохання, заперечення любовної пристрасті і жіночого єства. Але такий хід був вимушеною мірою матері, що вбачає у дитині свою кровинку і найдорожчий скарб. Конфлікт, що визрів, почав проростати колючкою в душі жінки і в майбутньому призвів до самогубства.

У звертанні до москаля Катерина раптом рішуче пориває з думками про жіноче щастя, материнські клопоти та утіхи. Тепер її основна місія – влаштувати забезпечене життя дитині:

*Покинь мене, забудь мене,
Та не кидай сина.
Не покинеш?.. Серце моє,
Не втікай од мене...
Я винесу тобі сина [6, с. 107].*

У той момент, коли Катерина несе «несповиту, заплакану» дитину з хати і не бачить Івана, її серце наповнюється жадливим почуттям відради до цього світу і до себе безталанної.

Для щирої українки, якою постає перед читачем Катерина, є незбагненим сам факт незацікавленості і втечі батька, його зневаги до її заклику виховати свого сина. Знесилена і беззахисна жінка розуміє, що її життєві принципи, моральність є недосяжними і незрозумілими для оточення. Глибоко утилітарні плани та нікчемні, порочні умонастрої виношують і її односельчани, і москалі.

Тримаючи у руках своє «майбутнє» (дитину), вона пропонує сина москалям. Втім, вони байдуже відмовляються. Катерина, благословивши «на життя» сина, символічно «на шлях положила». У цьому епізоді видно, що Катерина не вірить у швидкі зміни становища української жінки. Її зречення власного життя (самогубство) та статусу матері пов'язане насамперед з романтичними почуттями самого автора. Це – його розпач, що передається Катерині. Вчинки головної героїні не були до кінця продуманими, вивіреними, вони – імпульсивні.

Катерина протягом поеми набуває дедалі прикметніших рис байронічного героя: вона стрімка і відчайдушна, самотня і мовчазна, розчарована і скептична. Шевченку вдалося вмістити у цей образ і статику, і динаміку: пересичення горем, душевною мукою і нестатками, і водночас натуру діяльнісну і пристрасну, що є домінуючою силою в її житті. Дослідниця С. Павличко звертає увагу на те, що передусім страждання байронічного героя «було скоріше передчуттям загального умонастрою, духовної кволості» [2, с. 186].

Шевченко надає Катерині ще одну типову рису байронічного героя – двоїстість світовідчуття. Протягом усього життя вона сповідувала принципи людської та божої моралі. Символічним є те, що й останні її слова звернуті одночасно і до матеріального світу, і до духовного:

*Прийми, Боже, мою душу,
А ти – моє тіло!* [6, с. 108].

Здається, що Катерина має дві душі. Одна – розчарована і байдужа, як москалі та односельчани, що її оточують. Інша ж – прагне національного самоствердження як жінки і матері. Одна частина її ества проголошує вкрай узагальнені філософські принципи життя, а інша переймається виключно предметними справами, добробутом дитини тощо. Усе переплітається згідно з романтичною традицією. Шевченко відчуває зміни на вимогу часу, критикує усталений порядок. Українське суспільство, за передбаченням поета, має переродитися зсередини, набути високого морального духу.

Світова скорбота як ознака романтизму також проникла в душу головної героїні. Про те, що Катерина впала у відчай і перебувала у стані афекту останні хвилини свого життя, свідчить її поведінка:

*Біга Катря боса лісом,
Біга та голосить;
То проклина свого Йвана,
То плаче, то просить.
Вибігає на возлісся;
Кругом подивилась,
Та в яр... біжить... Серед ставу
Мовчки опинилась...* [6, с. 108].

Зіставлення конфліктних рис в образі Катерини на шаровує ще ряд проблем – питання власного вибору, свободи дії, почуття приналежності, причетності до свого роду та ознаки відчуженості. Найпростіше, на нашу думку, трактувати ці проблеми через запропоновану призму опозиції «своє-чуже», що протягом поеми розробляє автор.

Наприклад, «своє» в образі Катерини – типові риси української селянки, матері, покритки. Виписуючи цей образ, Шевченко схематизує вчинки головної героїні. На початку поеми вона вбирає життєвий досвід, вивчає світ шляхом спроб і помилок, у подальшому її духовний світ розкривається завдяки українській звичаєвості, традиціям, народній мудрості тощо.

«Чужим» же для Катерини є все, що її оточує. Проступок жінки перед сільською громадою створює підвалини вселенського непорозуміння і протистояння.

Легко простежити і ступінь відрази, який викликає у героїні кожна «чужа» реалія. Якщо поголос у селі є для жінки-покритки дошкульним і ворожим, то відмова батька від сина обертається для Катерини трагедією світового масштабу.

З метою вивчення поетичної опозиції «своє-чуже» в образі Катерини викладач може запропонувати студентам такі завдання:

— Побудуйте табличку на дві колонки під заголовками «своє» і «чуже» та заповніть її.

— Віднайдіть у поемі «своє» для Катерини і прокоментуйте свій вибір.

— Віднайдіть у поемі «чуже» для Катерини. Прокоментуйте ступінь відрази головної героїні та опишіть її протидію.

У своїй поемі Т. Шевченко чітко розділяє і поєднує різні просторові плани. Окремими штрихами зображується українське село та такі топоніми, як «Київ», «за Києвом, за Дніпром», «Московщина». Вони доповнюють загальну картину світу «Катерини» і драматизм стосунків героїв у ньому. Науковець О. Ніколенко зазначає, що «протиставлення світів (світ український – світ московський) має не абстрактне, як у Д. Байрона, а конкретне соціальне забарвлення... вони набувають історичної та соціальної конкретності за рахунок відповідних побутових деталей («пішов москаль в Туреччину», «діл», «жупан», «бублик», «шаг», «берлін шестернею» тощо)» [1, с. 61].

Автор візуально одомашнює український простір. Визначальною його ознакою стає така риса, як «своє», «рідне», «протиставлене чужій і ворожій Московщині».

Цікавим для обговорення є образ ватажка москалів, пана-офіцера, якого так запопадливо покохала українка.

Варто зазначити, що поет навмисне уникає опису Івана. За романтичною традицією, пан уособлює зло. Філософський характер цього художнього конфлікту проявляється у побудуванні опозиції «чорнобриві-москалі», «Катерина-Іван», «добро-зло», що продовжує своє існування у вічному двобої.

На початку поеми чоловік постає перед читачем як «свій»: автор називає офіцера «москаликом», «москалем», «чорнобривим». Але у заспіві Шевченко застерігає дівчат від омани:

*Кохайтеся, чорнобриві,
Та не з москалями,
Бо москалі – чужі люде,
Роблять лихо з вами.
Москаль любить жартуючи,
Жартуючи кине;
Піде в свою Московщину,
А дівчина гине...* [6, с. 92].

В епілозі поеми Шевченко знову уникає опису пана. У цьому епізоді для автора є важливим порух душі героя, його моральний вибір:

А пан глянув... Одвернувся...
Пізнав, препоганий,
Пізнав тії карі очі,
Чорні бровенята...
Пізнав батько свого сина,
Та не хоче взяти [6, с. 109].

Наслідуючи розроблену Байроном схему побудови поеми, Шевченко вкотре схематизує свого героя. Уривчаста, пунктирна мова поеми дозволяє свідомості читача заповнити «пробіли» своїм змістом. Втім, образ москаля від цього не програє. Перше, що привертає увагу, це якась дивна «не людяність» (вона характерна також і для батьків Катерини), адже Івась – його син, а батько знову від нього відмовляється. Друга проблема, яку порушує автор, це безкарність зла в образі чужинця. Проступок Катерини був оплачений стражданнями, соромом, злигоднями, а пан живе в достатку, совість його не мучить, суспільство не ставиться до нього з презирством. Третє питання знайшло своє продовження у подальшій творчості Шевченка і пов'язане із «засудженням панської самоволі» [3, с. 164]. Здається, що на пана немає ні громадської, ні божої управи, ні кари, ні справедливого суду.

Цікавим, на наш погляд, може бути обговорення картини Т. Шевченка «Катерина».

«Картина сповнена глибокого ліризму, палких почуттів і любові до простої людини, співчуття до її страждань. З великою майстерністю в ній відтворено характерний український пейзаж, холоднувате тло якого в контрасті зі світлими і яскравими акцентами в одягу дівчини (білосніжна сорочка, барвиста плахта й червоні фартух і стрічки) посилюють емоційний лад твору. Картина стала одним з найпопулярніших творів українського живопису» [5, с. 285].

Ось що пише Шевченко у листі до Г. Тарновського: «...намалював я се літо дві картини і сховав, думав, що ви приїдете... Я намалював Катерину в той час, як вона попрощалася зі своїм москалицем і вертається в село, у царині під куренем дідусь сидить, ложечки собі струже і сумно дивиться на Катерину, а вона, сердешна, тіль не плаче...» [7, с. 21–22].

В обговоренні картини слід звернути увагу на такі деталі:

— Живописна Катерина виглядає дещо ідеалізованою. Велична красуня-селянка у святковому дівочому вбранні виступає з грацією, гідною подиву та захоплення [1, с. 47].

Катерина, що зображена по центру полотна, увібрала у себе два яскравих кольори – білий і червоний. Видається символічним, що її білий одяг символізує душевну чистоту і непорочність, а червоний – мученицьке життя, нещасливу долю. Прикметним є те, що погляд Катерини звернений у лівий бік полотна, чим

вона показує напрямок своїх думок – сум за москалицем, туга за пережитими днями, розуміння, що щастя, у якому вона перебувала, уже до неї не навідається. На небі, у правій частині картини, збираються хмари, наближається негода, гроза.

Поза Катерини підкреслює її вагітність. Вона дбайливо підтримує поли своєї фартушини, що характеризує її як потенційно гарну матір, турботливу господарку, морально стійку жінку, яка не розпорошує себе на дрібниці.

Собака бреше на чужинця. Офіцер, що від'їжджає, зображений у темних тонах, злодійкувато повертається. Його постава схожа не на шляхетного лицаря, а на шахрая.

Курінь та дерево, що зображені у правій частині картини, показані не повністю – перед глядачем постає лише та їх частина, що прямує до найвищої точки, що, на нашу думку, символізує тенденцію українського етносу до «зростання», «змужніння».

Висновки

Отже, зміст поеми Т. Шевченка «Катерина» розкривається через призму поетичної опозиції «своє-чуже». Це простежується під час аналізу образів Катерини й Івана, на ідейному та проблемно-тематичному рівні.

З метою нового прочитання поеми та окреслення поетичної опозиції «своє-чуже» подаються різноманітні прийоми роботи.

Література

1. Жила С. Шевченкова Катерина в поемі та в живописі / С. Жила // Дивослово. – 1996. – №3. – С. 47–50.
2. Ніколенко О. Риси байронічної поеми в творчості Т. Шевченка («Катерина») // Збірник праць Міжнародної (38-ї) наукової шевченківської конференції; відп. ред. В. Поліщук / О. Ніколенко. – Черкаси, Видавець Чабаненко Ю., 2011. – 690 с.
3. Павличко С. Зарубіжна література: Дослідж. та критич. статті. Передм. Д. Наливайка. / С. Павличко. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи». 2001. – 559 с.
4. Смаль-Стоцький С. Т. Шевченко. Інтерпретації / С. Смаль-Стоцький. – Черкаси: БРАМА. Видавець Вовчок О. – 2003. – 376 с. [Серія «Шевченкознавчі раритети»]
5. Чижевський Д. Історія української літератури (від початків до доби реалізму) / Д. Чижевський. – Тернопіль: МПП «Презент», за участю ТОВ «Феміна». 1994. – 480 с.
6. Шевченківський словник. У двох томах / Редкол.: І. Айзеншток, В. Афанасьєв, Є. Кирилюк та ін. – К.: Вища школа, 1976.
Т. 1. – 1976. – 415 с.
7. Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 12 т. / Редкол.: М. Жулинський (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2001.
Т. 1: Поезія 1837–1847 / Перед. слово І. Дзюби, М. Жулинського. – 784 с.
Т. 6: Дарчі та власницькі написи. Документи укладені Т.Г. Шевченко, або за його участю. Листи / Ред. В. Бородін; упорядкув. та комент. М. Павлюка. – К.: Наук. думка, 2003. – 632 с.

Градovский Анатолий, Галушко Максим. Поетическая оппозиция «свое-чужое» в поэме Т. Шевченко «Катерина»

В статье делается попытка нового прочтения поэмы Т. Шевченко «Катерина» в аспекте поэтической оппозиции «свое-чужое». Предлагается анализ образов Катерины и Ивана и их проекция на нациетворческие стимулы, разработанные Кобзарем в своем творчестве. Освещены отдельные приемы работы с поэмой «Катерина» и одноименной картиной Шевченко.

Ключевые слова: байроническая поэма, образ, Шевченко, Катерина, Украина, покрывка, художественный текст, мировая скорбь.

Anatoliy Gradovskiy, Maksym Galushko. Poetical opposition «native-strange» in «Kateryna» by T. Shevchenko

The aspect of poetical opposition «native-strange» is taken to analyze poem «Kateryna» by T. Shevchenko. Analysing the images of Kateryna and Ivan the perspective is got on nationformative stimuli, worked out in Kobsar's poetical heritage. Associated methods of analysis the poem and the picture «Kateryna» by T. Shevchenko are supplied.

Keywords: Byronic poem, image, Ukraine, Shevchenko, Kateryna, pokrytka, literature text, a distaste for society and social institutions.